

ΠΕΡΙ ΜΕΙΚΤΩΝ ΝΑΩΝ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΚΑΙ ΚΑΘΟΛΙΚΩΝ ΕΝ ΧΙΩ

Τὸ ζήτημα τῆς συνυπόρξεως εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Ἀνατολὴν ἐκκλησιῶν κοινῶν ἢ μεικτῶν, ἐν αἷς ἠσκούντο κανονικῶς καὶ ἐλευθέρως ὑπὸ τε τῶν ὀρθοδόξων καὶ τῶν δυτικῶν τὰ ἐκκλησιαστικὰ αὐτῶν καθήκοντα, κοινῇ συναινέσει, ἐπὶ τε φραγκοκρατίας καὶ τουρκοκρατίας, ἔχον πολὺ ἐνδιαφέρον καὶ ἀπὸ κοινωνικῆς περισσότερον, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἱστορικῆς πλευρᾶς, δὲν ἐξητάσθη ἀκόμη ἐπαρκῶς. Νομίζω δὲ ὅτι, ὅταν ἐξετασθῇ τὸ ζήτημα τοῦτο ἀπὸ πάσης πλευρᾶς, ἱστορικῆς, δηλαδὴ, κοινωνικῆς καὶ ἐθιμῶν, θὰ γνωρίσωμεν πολὺ καλύτερον τὰς μεταξὺ Ἀνατολικῶν καὶ Δυτικῶν ἐκκλησιαστικὰς καὶ κοινωνικὰς σχέσεις καὶ πῶς διεμορφώθησαν αὐταὶ βαθμηδὸν ἀπ' ἀρχῆς, μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν εἰς τὰ μέρη μας τῶν ἐκ Δύσεως, πολυαριθμοτάτων καὶ πάσης τάξεως καὶ πάσης προελεύσεως ἀνθρώπων, τοὺς ὁποίους ὠνόμασαν ἀπ' ἀρχῆς οἱ Ἕλληνες μὲ ἐν κοινὸν ὄνομα, Φράγκους.

Οὗτοι, ὡς γνωστὸν, μὲ τὸν ἀρχικῶς εὐγενῆ σκοπὸν τῆς ἀπελευθερώσεως τῶν Ἁγίων Τόπων, κατέληξαν, ἀρχομένου τοῦ ἰγ' αἰῶνος, καὶ κατόπιν μακρῶν πρὸς τοὺς Βυζαντινοὺς Ἑλληνας ἀγῶνων, εἰς τὴν κατάλυσιν τοῦ ἀνατολικοῦ μας κράτους καὶ τὴν κατάληψιν μεγάλου μέρους αὐτοῦ, διαρκέσασαν ὑπὲρ τὰ πενήκοντα ἔτη. Τὴν ἀπελευθέρωσιν ἐπετάχυναν οἱ ἐπικοί ἀγῶνες τῶν βασιλέων τῆς Νικαίας ἐπιστεφθέντες ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Παλαιολόγου Μιχαῆλ.

Μετὰ τῶν σταυροφόρων πάρα πολλοὶ Φράγκοι ἐγκατεστάθησαν εἰς τὴν Ἀνατολὴν, εἰς τοὺς τόπους μας, καὶ δὴ καὶ εἰς τὴν Χίον, ἰδιαίτατα δ' ἐπὶ τοῦ Μιχαῆλ Παλαιολόγου καὶ τῆ σγκαταθέσει του, θέλοντος νὰ ἱκανοποιήσῃ τοὺς συμμάχους αὐτοῦ καὶ ἀντιπάλους τῶν ἐχθρῶν του Βενετῶν.

Διὰ συνθήκης εἰδικῶς γνωστῆς ὑπὸ τὸ ὄνομα «τοῦ Νυμφαίου» παρεχωρήθησαν εἰς αὐτοὺς ὑπὸ τοῦ ρηθέντος βασιλέως ἀξιόλογοι προνομίαι ἐν τῇ νήσῳ πρὸς τε μόνιμον ἐγκατάστασιν καὶ ἐμπορίαν ἐν αὐτῇ τῇ ὠχυρωμένη πόλει τῆς νήσου. Ἐκτοτε ἤρχισεν ἡ δημιουργία τῆς σπουδαιότητος ταύτης ἐμπορικῆς γενοατικῆς βάσεως ἐν τῷ Αἰγαίῳ, μὴ ὑπολειπομένης τῆς ἐν Γαλατῶ τοιαύτης διὰ τὸ εὐθετον τῆς νήσου καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐγγύτητα Ἀνατολικῆν ἡπειρον καὶ ὡς πρὸς τὸν ἀνάπλου καὶ κατάπλου τῶν πλοίων, προσόντα, ἅτινα τὴν εἶχον καταστήσει ἔδραν ναυτικοῦ θέματος ἀπὸ μακροῦ.

Ὁ Μιχαῆλ ἐποποθέτησεν τοὺς Γενοάτας ἐκεῖ ὡς ἔχοντας σπουδαίαν ναυτι-

τικὴν δύναμιν τόσον ἀναγκαίαν διὰ τὴν ἄμυναν τῶν ἀσιατικῶν νήσων καὶ παραλίων, κατὰ τοῦ ὄγκουμένου, καὶ φεῦ ἀναποτρέπτου, τουρκικοῦ κινδύνου. Οἱ μαστιζόμενοι διηνεκῶς ὑπὸ τῶν πειρατῶν νησιωτικοὶ κάτοικοι ἐδέχθησαν εὐχαρίστως τοὺς γενοάτας, οἱ ὁποῖοι ἐπροστάτευσαν διὰ τοῦ στόλου των τὸ τμήμα ἐκεῖνο τοῦ Αἰγαίου, ἀφ' οὗ εἶχον καὶ οἱ ἴδιοι πᾶν συμφέρον νὰ τὸ προστατεύσουν. Διὰ τοῦτον τὸν λόγον καὶ ἐδόθη ἡ νῆσος βραδύτερον εἰς τὸν Βενέδικτον Ζαχαρίαν, ἱκανώτατον γενοάτην ἡγεμόνα, τοῦτο δὲ φανερώνει τὴν ἐν Χίῳ ἤδη ὑπαρξιν γενοατικοῦ στοιχείου, ὅπως ἐκδηλοῦται σαφῶς πλέον κατὰ τὴν ὀριστικὴν κατάληψιν τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Γενοατῶν τῷ 1346. Βραδύτερον κατελήφθη καὶ ἡ ἐπὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας Φώκαια—νέα καὶ παλαιά—ἐνθα εἶχον μεγάλα συμφέροντα οἱ ἡγεμόνες τῆς Χίου, διὰ τὴν ἐκεῖ στυπτηρίαν.

Διὰ τῆς συνθήκης λοιπὸν τοῦ Νυμφαίου ἐδόθησαν εἰς τοὺς Γενοάτας ἐμπόρους καὶ ἀνάκτορον ἐν τῷ κάστρῳ καὶ μία ἐκκλησία καὶ οἰκίαι, δλόκληρος δηλαδὴ συνοικία, ἐνθα καὶ ἐγκατεστάθησαν κατὰ πρῶτον. Ἦσαν δὲ ἀρκεταὶ ἐκκλησίαι ἐν τῷ κάστρῳ, διότι, ἐκτὸς τῆς δοθείσης εἰς τοὺς Γενοάτας ἀποίκους τότε, ἀναφέρονται καὶ ἄλλαι τρεῖς ἀκόμη ὡς ἀνήκουσαι τῇ Νέᾳ Μονῇ, ὡς βλέπομεν ἐν τῷ χρυσοβούλλῳ τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου πάλιν, τὸ ὁποῖον ἀναφέρει καὶ προσεπικυροῖ ἅπαντα τἀνήκοντα τῇ Ἱερᾷ Μονῇ ἀκίνητα.

Περὶ τὸ τέλος τοῦ ἰγ' αἰῶνος καὶ τὴν ἀρχὴν τοῦ ιδ', ἠναγκάσθη ὁ βασιλεὺς ν' ἀναθέσῃ τὴν διοίκησιν τῆς νήσου εἰς τὸν Βενέδικτον Ζαχαρίαν δὲ Κάστρο, ὡς εἶπομεν, ἐκ τῶν εὐγενεστάτων Γενοατῶν, εἰς τὸν ὁποῖον εἶχε δώσει σύζυγον τὴν ἀδελφήν του, ἐκτοτε δέ, ἦτοι ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ ιδ' αἰῶνος, ἀρχεται καὶ ἡ λατινοκρατία τῆς νήσου οὐσιαστικῶς. Ὁ πληθυσμὸς τῆς νήσου ἦτο καθαρῶς ἑλληνικὸς, εἶχον δὲ καταφυγεῖ εἰς αὐτὴν καὶ ἀθροοὶ κάτοικοι ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας καὶ εἰδικῶς ἐκ τῶν δύο ἔναντι θεμάτων Θρακησίων καὶ Μυλάσων καὶ Μελανουδίου, ἀκριβῶς διὰ τὴν ἀσφάλειαν, ἣν παρεῖχε καὶ ἡ παρουσία τῶν Γενοατῶν, ὅπως συνέβη καὶ εἰς τὰς Δωδεκανήσους, ἐνθα ἤρχον οἱ ἰσχυροὶ Ἰωαννῖται. Ἡ Χίος, ὁ πληθυσμὸς τῆς ὁποίας εἶχεν ὑποστῆ μεγάλας καταστροφὰς κυρίως ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν πειρατῶν, μὲ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν ἐμπόρων Γενοατῶν καὶ τῆς ναυτικῆς τούτων δυνάμεως, παρουσίασε ἄριστον τόπον καταφυγῆς καὶ σωτηρίας μεγάλου ἀριθμοῦ μικρασιατῶν Ἑλλήνων. Ἡ τοιαύτη ἐκ Μικρασίας φυγὴ καὶ εἰς Χίον καταφυγὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ, ὅστις ἔφευγε τοὺς ὀλονὲν προελαύνοντας Τούρκους, δὲν ἐγένετο ἐν σπουδῇ οὔτε μόνον πρὸς τὴν Χίον, ἀλλὰ πρὸς ὅλας τὰς ἐγγύς νήσους ἀπὸ Λέσβου μέχρι Ρόδου, κατ' ἀνάγκην ἐπιβαλλομένην ἐκ τοῦ κινδύνου. Οἱ ἐλθόντες εἰς τὴν νῆσον καὶ καταλαμβάντες γαίας καὶ κτίσαντες ὄχυράς κατοικίας, ἐφωδιάσθησαν διὰ χρυσοβούλλων καὶ βασιλικῶν προσταγμάτων, τὰ ὁποῖα ἀνεγνώρισαν ἀσιζήτηται καὶ οἱ Γενοᾶται βραδύτερον καὶ ἐσεβιάσθησαν καὶ ἐτήρησαν, δυνάμει τῶν συνθηκῶν. Εἶναι δὲ κατάφωρος καὶ

αὐταπόδεικτος ἢ ἐκεῖ ἐγκατάστασις μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν ἐν Ἑλλάδι ἄλλοις ἐγκατεστημένων εὐγενῶν, καὶ ἐκ βασιλικῶν ἀκόμη γενῶν πλείστων, ἐκ τῶν ἀφθόνων πύργων, καστρακιῶν, γαιῶν, βουνῶν κτλ. τὰ ὁποῖα διέσωσαν τὰ ἱστορικά τῶν ὀνόματα. Εἰς ὀλίγους ἑλληνικοὺς τόπους διεσώθη τόση πληθὺς μεγάλων ἱστορικῶν ὀνομάτων, τὰ ὁποῖα, ὡς καὶ τὰ ὀνόματα διαφόρων κτημάτων, βοῶσιν ὅτι οἱ κύριοι κάτοχοι αὐτῶν διετηρήθησαν καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας καὶ ὅτι οἱ γενοῶται δὲν κατέλαβον καὶ ταῦτα, ἀλλὰ συνέζησαν μὲ τοὺς Ἕλληνας εἰρηνικῶς, ἐκτὸς βεβαίως ὠρισμένων γεγονότων, ἅτινα συνέβησαν ἐν τῇ νήσῳ. Δύναμαι νὰ εἶπω μετὰ πεποιθήσεως ἀκραδάντου ὅτι τὰ 80% τῶν εὐγενικῶν ὀνομάτων καὶ βασιλικῶν ἀκόμη γενῶν, ἐκ τῶν ἀναφερομένων εἰς τὰ ἔγγραφα τῆς Μονῆς τῆς Παναγίας τῆς Λέμβου, παρὰ τὴν Σμύρνην, εὐρίσκομεν ἐν Χίῳ, εἴτε εἰς τοπωνυμίας πολυαριθμούς εἴτε εἰς κώδικας μονῶν, εἴτε εἰς ὠραιωτάτων κτισμάτων ἐρείπια, τέλος δὲ εἰς ὀνόματα ναῶν κτιτορικῶν καὶ εἰς τὰς σελίδας ἀκόμη τοῦ πολυτίμου διὰ τὴν Χιακὴν ἱστορίαν ληξιαρχικοῦ κώδικος τῆς ἐπισκοπῆς τῶν καθολικῶν Χίου. Ταύτην τὴν πληθῶραν βυζαντινῶν εὐγενῶν εὗρον οἱ Γενοῶται, ἐλθόντες καὶ καταλαβόντες τὴν νῆσον, μετὰ γενναίαν ἀντίστασιν τῶν ἐνοπιῶν, τῷ 1346.

Εἶναι πολλῆς προσοχῆς ἄξιον ὅτι, ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Μιχ. Παλαιολόγου, ὅτε, δυνάμει τῆς συνθήκης τοῦ Νυμφαίου, ἀνεμείχθησαν εἰς τὴν τότε κοινωσίαν καὶ οἱ Γενοῶται καὶ ὅτε βραδύτερον ἦλθεν ὡς ἡγεμῶν τῆς νήσου ὁ Βενέδικτος Ζαχαρίας μετὰ τῆς Παλαιολογίνας συζύγου του, εἶχεν ἤδη ἀρχίσει ἢ προσέγγισις τῶν δύο κοινωσιῶν ἐκ τῶν ὁποίων ἡ βυζαντινὴ ἦτο ὑπερέτερα εἰς τε ἐπιρροὴν καὶ θέσιν. Ὅτι δὲ οὕτως εἶχον τὰ πράγματα ἐννοοῦμεν καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ὁ συγγενὴς τῶν Παλαιολόγων Καλόθετος, ὡς ἐκπρόσωπος ὅλης τῆς Βυζαντινῆς ἀριστοκρατίας τῆς Χίου, μετέβη παρὰ τῷ βασιλεῖ Ἀνδρονίκῳ κομιστῆς προτάσεως τῶν προκρίτων καὶ εὐγενῶν περὶ ἀνατροπῆς τοῦ Γενοῦτου ἡγεμόνος Μαρτίνου. Οὕτω δὲ καὶ ἐγένετο ἡγηθέντος αὐτοῦ τούτου τοῦ βασιλέως τῶν ἐκστρατευτικῶν δυνάμεων, ναυτικῶν τε καὶ χερσαίων.

Ἄμέσως μετὰ τὴν ἐκδίωξιν τοῦ ἡγεμόνος Μαρτίνου Ζαχαρίου ἐγκατεστάθη μεικτὴ διοικητικὴ τῆς νήσου ἐπιτροπὴ, τὴν ὁποίαν εὐρίσκομεν προϊσταμένην τῆς νήσου ἐν ὀνόματι τοῦ βασιλέως. Ὅτι ἦτο μεικτὴ ἐξ Ἑλλήνων καὶ Γενοατῶν φαίνεται σαφῶς ἐκ τῆς συνθέσεώς της. Ὁ διοικῶν τὴν νῆσον ἐν ὀνόματι τοῦ βασιλέως ἦτο ὁ Ἰωάννης Ζυβός, γενοάτης ἐξελληνισθεὶς καὶ ἐξ εὐγενεστάτου οἴκου τῶν Σιβό, Ἕλληνας ὅμως ἦσαν οἱ δύο δεπουτάτοι Κώστας καὶ Σεβαστὸς Κορέσαι, ἀνεψιοὶ τοῦ Ζυβοῦ ὡς καὶ ὁ σύνδικος Δαμαλᾶς καὶ ὁ Ἀγέλαστος, ἐνῶ ὁ πρωτογερακάρης Ἀργέντης ἦτο καὶ αὐτὸς ἐξ οἴκου μεικτοῦ. Οὐδεὶς ὅμως ἐξ αὐτῶν ἦτο πλέον γενοάτης μόνον, ἀλλὰ γενοατοχίος, αὐτὸς εἶναι ὁ ὀρθὸς χαρακτηρισμὸς, ἀνήκων δὴλα δὴ εἰς τὴν μεικτὴν πλέον κοινωσίαν τῆς Χίου, ὅπως εἶχε διαμορφωθῆ ἀπὸ ἐνὸς αἰῶνος, βαθμηδόν, ἀμοιβαίᾳ θέλήσει τῶν δύο στοιχείων. Οἱ Γενοῶται εἶχον ἤδη

τόσον ἀναμιχθῆ μετὸς ἐν Χίῳ Βυζαντινοὺς, ὥστε ἀπετέλεσαν μετ' αὐτῶν τὴν ὀνομαστὴν γενοατοχιακὴν κοινωνίαν, ἣτις ἀπέβη ἀξιόλογος καὶ διὰ τοὺς μεγάλους καὶ ἰσχυροὺς δεσμοὺς τῶν ἡγεμόνων Ἰουστινιανῶν καὶ Βυζαντινῶν τῆς νήσου. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἡγουμένην τοῦλάχιστον τάξιν, ἔχομεν πάντα λόγον νὰ πιστεῦωμεν, ὅτι αὕτη εἶχεν ὄντως μεικτὴν γενοατοχιακὴν μορφὴν. Οἱ πίνακες οἱ γενεαλογικοὶ τοῦ Χόπφ μαρτυροῦσιν ὅτι πολλοὶ τῶν Ἰουστινιανῶν ἐνυμφεύθησαν εὐγενεῖς βυζαντινὰς ἐκ τῶν οἰκῶν Καναβούτση, Βλάχων, Φωκᾶ, Κορέση καὶ ἄλλων, νεώτεροι δ' ἔρηναι γενόμενοι ἐν Γενοῦθι θέλουσιν ἀποδείξει ὅτι καὶ ἄνδρες ἐκ τῶν Βυζαντινῶν εἶχον νυμφευθῆ ἐν Χίῳ εὐγενεστάτας γυναῖκας γενοατικῶν οἰκῶν.

Ἡ ἔνωσις αὕτη τῶν δύο στοιχείων εἰς μίαν ἐκλεκτὴν μεικτὴν κοινωνίαν ἐστηρίχθη κυριώτατα εἰς τὸ ὅτι οἱ Γενοᾶται διὰ τῆς συνθήκης τοῦ 1346 ἀνεγνώρισαν ἅπαντας τοὺς εὐγενεῖς Βυζαντινοὺς τῆς Χίου, ὡς εὐγενεῖς δι' εἰδικῶν ἄρθρων τῆς συνθήκης παραδόσεως, ἅτινα περιέχονται εἰς τὸ βιβλίον τοῦ Καρόλου Παγκάνο¹.

Ὁ μόνον δὲ τοὺς εὐγενεῖς Βυζαντινοὺς τῆς Χίου ἀνεγνώρισαν οἱ Γενοᾶται, ἀλλὰ καὶ ὅλας τὰς προνομίας, ἃς εἶχον ἀπονεύει εἰς αὐτοὺς ἐκάστοτε οἱ βασιλεῖς διὰ Χρυσοβούλλων. Εἰς τοὺς ἐν τῇ συνθήκῃ «χρυσοβουλλάτους» καλούμενους, τοὺς ἐφωδιασμένους «με βασιλικά προσταγμάτα», ἀνεγνώρισαν πᾶσαν ἰσχύουσαν ἀτέλειαν ἔδεδχθησαν ἵνα διατηρήσωσιν οὗτοι τὰ καστράκια, τοὺς γοῦς των καὶ τὰς μονὰς ἀκόμη τὰς οἰκογενειακάς, ἃς εἶχον τινεὶς ἐξ αὐτῶν. Ταῦτα πάντα λέγομεν διότι, ἔκτοτε πρέπει νὰ διακρίνωμεν καλῶς ἐν Χίῳ μίαν μεικτὴν γενοατοχιακὴν κοινωνίαν, ἣ ὁποία, ἐν τινι μέτρῳ, κατήργησε καὶ φραγμοὺς τοῦ δόγματος, καὶ ὅτι τοιαύτη διετηρήθη πως καὶ μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Τούρκων, τοῦλάχιστον ἐπὶ τινα χρόνον. Ὅταν γράφεται εἰς αὐτὴν τὴν συνθήκην τῆς παραδόσεως τῆς νήσου τῷ 1346 ὅτι ὁ γενναῖος γενοατοχίος Ζυβὸς Ἰωάννης, «θὰ διατηρήσῃ τὰ κτήματά του ὅλα καὶ τὸν πύργον του τῆς Σικελιάς καὶ τὸ μονύδριον τῆς Παναγίας Σικελιάς», ὅπερ ἦτο κτήμά του καὶ ὅπερ σφίζεται ἀκόμη ὡς καὶ ὁ αὐτόθι εἰς τῶν ὀρειωτέρων Βυζαντινῶν ναῶν τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων, πρέπει νὰ ἐνοήσωμεν ὅτι ὁ Ἰωάννης Ζυβὸς ἐποιεῖτο χρῆσιν βυζαντινῆς ἐκκλησίας, ὅπως θὰ ἔκαμνε χρῆσιν καὶ δυτικῆς τοιαύτης. Ἐὰν ἐξετάσωμεν δὲ καὶ τὰ ἰδιωτικὰ κτήματα καὶ τοὺς ναοὺς, οὓς εἶχον καὶ οἱ ἄλλοι δεπουτᾶτοι τῆς νήσου, θὰ ἴδωμεν ὅτι οἱ Δαμαλᾶδες, καίπερ τελείως Ἑλληνες, εἶχον τὴν Παναγίαν Κορονάταν εἰς τὸν Δαφνῶνα διότι ἔτυχε νὰ εὑρίσκειται, φραγκικῆ αὕτη, εἰς τὸ κτήμά των, οἱ Ἰταλικῆς καταγωγῆς Ἀργένται εἶχον τὸν Ἅγιον Ἰωάννην παρὰ τὸν Καταρράκτην, τοῦ ὁποίου τὰς ὀνομαστὰς ὄντως βυζαντινὰς

¹ Convezionidi Scio v. 261 κέξ. τοῦ βιβλίου *Del Dominio e delle imprese dei Genovesi*.

τοιχογραφίας ἐπρόφθασα καὶ ἐφωτογράφησα πρὶν τὰς ἐπιχρίσωσι δι' ἀσβέστου οἱ γείτονες. Τὸν ναὸν τοῦτον εἶχον οἱ Ἀργένται κοινὸν μετὰ τῶν Della Rocca, τῆς χειρὸς τῶν ὁποίων εὑρον λατινικὰ ἀκιδογραφήματα ἐπὶ τῶν τοίχων τοῦ νάρθηκος περὶ τοὺς χρόνους τῆς ἀλώσεως, ἀλλὰ καὶ ἑλλήνων μοναχῶν ἀκιδογραφήματα ἐκκλησιαστικὰ σύγχρονα πρὸς τὰνωτέρω λατινικὰ καὶ παλαιότερα καὶ νεώτερα, ὥστε νὰ δύναται τις δικαίως νὰ πιστεύσῃ, ὅτι οἱ ἐκκλησιαζόμενοι ἦσαν καὶ ἕλληνες καὶ γενοῦνται. Τῶν Κορέσηδων ὁ πύργος καὶ ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἦσαν εἰς τὸ Λιθὶ πλησίον, ὅπως τὰ εἰρηπία δηλοῦσιν, ὁ ναὸς μάλιστα ἦτο ἡμετέρας ἀρχιτεκτονικῆς. Οὕτω πρέπει νὰ διακρίνωμεν εἰς τὸ ἀπώτατον ἐκεῖνο παρελθὸν πραγματικῶς τὴν ἀρχὴν κοινωνίας, ἣ ὁποία ἐσέβeto ἀμοιβαίως τὸ ἑτερόδοξον καὶ γενικῶς τὰ ἔθιμα ἑκατέρων, διότι εἶχον οὕτω διαβιώσει εἰς τὸ παρελθόν.

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἀναφέρω καὶ ἓν χωρίον τοῦ διατάγματος διοικήσεως τῆς νήσου, τὸ ὁποῖον ἐξέδωκεν ὁ σουλτάνος Σελίμ Β' ἀμέσως μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Τούρκων, κατόπιν παρακλήσεως τῶν κατοίκων «Ρωμαίων καὶ Λατίνων» τοὺς ὁποίους ἀποκαλεῖ «ἄνδρας ἐμπείρους καὶ πρακτικούς» καὶ χαρακτηρίζει ὡς «ἐντοπίους γενοατοχίους». Εἰς τὸν πολῦτιμον κώδικα τῆς λατινικῆς Ἐπισκοπῆς, ὡς ἀνέφερα, μετὰ πραγματικῆς συγκινήσεως ἀναγινώσκει τις τὰ βαπτιστικά: Ἡ Λασκαροῦ τοῦ Ἰουστινιάνη, ἡ Κομνηνῆ τοῦ Ἰουστινιάνη, ἡ Ἀσάνα Λόγγενα, ἡ Δούκαινα τοῦ Κωνσταντίνου Δούκα ἡ Βελισσῶ τοῦ... ἡ Δομεστίνη τοῦ... κλπ. Αὐτὰ ὅλα εἶναι τεκμήρια τῆς ἀφομοιώσεως τῶν δύο στοιχείων. Εἰς τὸν αὐτὸν κώδικα συναντῶμεν καὶ τινὰς τελέσεις γάμων καὶ βαπτίσεων ἐν τῷ ὀνομαστῷ βυζαντιακῷ ναῷ τῆς Παναγίας τῆς Κρήνας¹, ἧτις σφίεται μέχρι σήμερον ὑπὸ τὸν ἀρχικόν τῆς τύπον καὶ ἧτις εἶχε περιέλθει ἐκ κηδεστίας εἰς τὸν οἶκον τῶν Ἰουστινιάνη Ρεκανέλλη.

Εἶναι γεγονός ὅτι εἰς τὴν μικτὴν ταύτην κοινωνίαν τῆς Χίου γάμοι μετὰξὺ ὀρθοδόξων καὶ καθολικῶν ἦσαν συνηθέστατοι, ἀκόμη καὶ μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 15' αἰῶνος. Διὰ τῶν γάμων ἐγένετο καὶ ἡ μεταβίβασις κτήματος ἢ κτημάτων καὶ κτιτορικῶν ναῶν συχνά, οὕτως ὥστε, σὺν τῷ χρόνῳ, πολλοὶ ἦσαν οἱ μέτοχοι ἑνὸς ναοῦ καὶ οἱ ἐκκλησιαζόμενοι ἐν αὐτῷ, μετὰ τῶν ὑπηρετῶν τῶν, χωρικῶν ἐργατῶν καὶ ἄλλων, οἵτινες ὅλοι ἦσαν βεβαίως ὀρθόδοξοι. Ὁ πληθυσμὸς τῆς νήσου, φθάνων τὰς 100.000, μόλις εἶχε ποτὲ 3-5.000 καθολικοὺς ἐπὶ τουρκοκρατίας, ἐπὶ τῆς ἰδικῆς μου δ' ἐκεῖ παραμονῆς, μόλις 200 καὶ σήμερον περὶ τοὺς 25 ἀνθρώπους. Τόσος εἶναι ὁ μαρασμὸς τῆς ποτὲ σπουδαιοτάτης καὶ ὀνομαστῆς γενοατικῆς παροικίας.

¹ Τὸνομα τῆς Κρήνας=Κρήνης ἦτο ὄνομα παλαιοῦ τῆς νήσου τόπου διασωθέντος εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ Βασιλέως Ἀττάλου, περιέχουσαν τὸνομα τόπου Κρήνα ἐπὶ τῆς Χίου.

Νομίζω ὅτι κατεδείχθη ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ-βάσις, τῆς μεικτῆς λεγομένης κοι-
νωνίας, ὅπως συνέβη καὶ εἰς τοὺς πλείστους τῶν φραγκοκρατηθέντων ἑλληνι-
κῶν τόπων, ὅχι ὅμως ὑπὸ τὴν σαφῆ μορφήν, ἣν ἔλαβεν ἐν Χίῳ, ἔνεκα τῶν
Γενοατῶν, οἵτινες διέφερον ἐν πολλοῖς τῶν Βενετῶν. Νομίζω δὲ ὅτι καὶ ὁ ὄγκος
τῆς βυζαντιακῆς ἀριστοκρατίας ἐπεβλήθη ἐν προκειμένῳ ἐν Χίῳ, ἀλλ', ἔξ Ἰησοῦ
καὶ ἡ ἀνεξιθρησκεία τῶν Γενοατῶν, τοὺς ὁποίους καὶ κατ' ἐπανάληψιν εἶχε.
μεμφθῆ ἡ Ἁγία Ἐδρα διὰ τὴν ἀδιαφορίαν των ὑπὲρ τοῦ λατινοῦ ἐπισκό-
που Χίου, τὸν ὁποῖον ἠμέλουν νὰ ἐνισχύσωσιν. Μὲ αὐτὸ δὲν θέλω νὰ εἶπω
ὅτι οἱ Γενοαῖται ἐνδιεφέροντο διὰ τὴν ἐκκλησίαν τῶν ὀρθοδόξων, ἡ ὁποία
κατ' ὄλην τὴν γενοατοκρατίαν, κυρίως ἀπὸ τοῦ 1385 μέχρι τέλους, δὲν εἶχε
ὀρθόδοξον μητροπολίτην, τελοῦσα ὑπὸ ἓνα ἐκπρόσωπον τοῦ Οἰκουμενικοῦ
Πατριάρχου, ὅστις ἔφερε τὸν τίτλον τοῦ Δικαίου, ἦτοι τοῦ Δικαίῳ τοῦ
πατριάρχου διέποντος τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα τῆς Χίου. Ὁ λόγος τῆς
τοιαύτης ἀποπομπῆς τοῦ μητροπολίτου Χίου ἦτο ἡ μεγάλη ἐκείνη συνομο-
σία τῶν εὐγενῶν βυζαντινῶν τῆς νήσου κατὰ τῶν γενοατῶν, μὲ ἐπὶ κεφαλῆς
τὸν τότε μητροπολίτην Ἰσιδωρον, ἡ ὁποία εἶχεν ὀρισθῆ διὰ τὴν ἡμέραν τοῦ
Πάσχα καὶ ἦτις ἐγνώσθη τὴν τελευταίαν στιγμὴν εἰς τοὺς δυνάστας τῆς
Χίου, οἱ ὁποιοὶ τὸν μὲν μητροπολίτην ἐξεδίωξαν, οὐδέποτε ἀντικαταστή-
σαντες αὐτόν, πολλοὺς δὲ προκρίτους ἐτιμώρησαν δι' ἐξορίας, τινὰς δὲ
αὐτῶν καὶ εἰς θάνατον κατεδίκανον δημεύσαντες πάμπλειστα αὐτῶν κτήματα,
τὰ ὁποῖα, χαρακτηρισθέντα ὡς «ξελείματα», κατελήφθησαν ὑπ' αὐτῶν τῶν
ιδίων.

Μέχρι τοῦ ἔτους 1566, ὁπότε περιῆλθεν ἡ Χίος εἰς τοὺς Τούρκους,
ταύτην τὴν μορφήν διετήρησεν ἡ χιακὴ κοινωνία, ἀλλὰ καὶ μετὰ ταῦτα
ἐν μέρει, διότι ἡ ὁμόνοια καὶ ἡ ἔνωσις διετηρήθησαν μ' ὄλην τὴν ἀρξαμέ-
νην ἔκτοτε προπαγάνδα, ὅχι ὑπὸ τῶν ἐν Χίῳ ἐγκατεστημένων καὶ ἰδίας
ἐγκαταστάσεις ἐκ τῶν προτέρων καὶ ναοὺς ἐχόντων μοναχικῶν ταγμάτων
Αὐγουστίνων, Σοκολάνων, Δομινικανῶν, Καπουκίνων καὶ ἄλλων, ἀλλ' ὑπὸ
τῶν λήγοντος τοῦ 15' αἰῶνος ἐγκατασταθέντων καὶ ἐκεῖ Ἰησουϊτῶν. Ὅμως
δὲν ἔσχυσαν ἐντελῶς καὶ αὐτοί, μὲ ὄλην τὴν δρασίαν των, νὰ διαταράξωσι
τὴν ἠνωμένην γενοατοχιακὴν κοινωνίαν. Εἰς τὴν ἀδελφότητά των μετείχον
καὶ πλείστοι τῶν Ἑλλήνων, εἰς δὲ τὰ σχολεῖα των ἐσπούδασαν ἱκανοὶ
τῶν μετέπειτα λογίων. Ὑπὸ τῶν Ἰησουϊτῶν ἐδημιουργήθησαν καὶ ἄλλαι
ἐκδηλώσεις, ὥστ' ἐδέησε νὰ ὀργανωθῆ κόμμα ἀντιδράσεως κατ' αὐτῶν, τοῦ
ὁποίου ἠγῆθησαν οἱ μεγάλοι τῆς Χίου, Κορέσιοι, Μινδόνιοι, Δομέστικοι
μὲ ἐπὶ κεφαλῆς αὐτὸν τὸν Μητροπολίτην, ἐδέησε δὲ μάλιστα κάποτε νὰ ἔλθῃ
εἰς Χίον καὶ νὰ ὀμιλήσῃ κατ' αὐτῶν καὶ ὁ μέγας Κύριλλος Λούκαρις. Κατὰ
τοὺς χρόνους ἐκείνους συνήντησα εἰς τὸν Λατ. κώδικα τὸ ὄνομα ἐνὸς Κορέση
Ἐμμανουὴλ εἰς τὸν ὁποῖον κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἀπέδωκαν τὸ παρώνυ-
μιον «Διαμάρτυρος», τὸ ὁποῖον φαίνεται οἱ Ἰησοῦ ἵτα ἀπέδιδον εἰς τοὺς φί-

λους τοῦ Λούκαρη. Ἐφερον δὲ τὸν Κύριλλον Λούκαριν τότε εἰς μίαν ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας κειμένης ἀκριβῶς ἔναντι τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῶν καθολικῶν, ὁποῦθεν ὠμίλησεν καυτηριάσας τοὺς Ἰησοῦίτας, καὶ εἰς ἣν ἐκκλησίαν ἐδόθη ἔκτοτε τὸνομα Παναγία ἢ Λουκαριώτισσα. Πλήν, μ' ὅλα ταῦτα, ἡ κοινωνία ἔμεινεν ἠνωμένη γενικῶς· μολονότι οἱ συγγενεῖς ἀνῆκον εἰς ἀντίθετα δόγματα, συχνότατα ἐντὸς μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς οἰκογενείας, οὐσιαστικῶς ἀνεξιδρωσκεία καὶ ἀλληλοσεβασμὸς ἐβασίλευον καὶ ἰδίᾳ ὁπόταν οἱ ἠγούμενοι τῶν δύο ἐκκλησιῶν ἦσαν φωτισμένοι καὶ ἀληθεῖς χριστιανοί, ὅπως π.χ. συνέβη μὲ τὸν ὀνομαστὸν καθολικὸν ἐπίσκοπον Μάρκον Μασσόνε Ἰουστινιάνην, κυβερνήσαντα τὴν λατινικὴν κοινότητα καθ' ὅλον σχεδὸν τὸ α' ἡμισυ τοῦ 15 αἰῶνος, τὸν ὁποῖον ἀναφέρει καὶ ὁ Λέων Ἀλλάτιος, ὅτι εἶδεν ὁ ἴδιος νὰ συλλειτουργῇ μετὰ τοῦ ὀρθοδόξου κλήρου ἐν τῷ ναῷ τῆς Ν. Μονῆς, πράγμα τὸ ὁποῖον ἐγένετο, φαίνεται, καὶ καθ' ὅλον τὸν 15 αἰῶνα εἰς τοὺς ναοὺς τῆς νήσου ἀκωλύτως καὶ κατ' ἔθος, ὅπως μαρτυρεῖται ἐν τῷ λατινικῷ κώδικι ἀπὸ τὰς ληξιαρχικὰς πράξεις.

Ἄλλὰ καιρὸς εἶναι νὰ ἔλθωμεν εἰς τὸ κυρίως θέμα μας τὸ ὁποῖον δὲν θὰ ἦτο εὐχερῶς καταληπτόν, ἐὰν δὲν εἶδιδετο μία πιστὴ εἰκὼν τῆς μικτῆς κοινωνίας τοῦ τόπου, ἣτις διετερηθῆ περιήτου ὑπὸ τὴν μορφὴν ταύτην μέχρι καὶ τοῦ τέλους τοῦ 15 αἰῶνος, ὁπότε πλέον ἡ ἔκδηλος ὑπεροχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου, ἡ μεγάλη ἐπιρροὴ τῶν ἡγεμονουσάντων εἰς τὰς παραδουναβίους χώρας ἐκ χίων γενῶν, ἰδίᾳ δὲ ἡ προσωπικότης τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ 85 ἀπορρήτων, οἱ πολλοὶ λόγιοι τοῦ τόπου, οἱ κληρικοί, οἱ πρὸς τοὺς Ἑλληνας καλὴ συμπεριφορὰ τῶν Τούρκων, καὶ ἐπὶ πᾶσι τούτοις ἡ ἀποχώρησις τῶν Βενετῶν ἐκ τῶν ἑλληνικῶν τόπων καὶ ἡ αὐτὴν ἀκολουθήσασα ἐπίγνωσις τῆς ἑλληνικότητος τοῦ ἔθνους διὰ τε τῆς παιδείας καὶ τῆς ἐνισχυθείσης ἐκκλησίας ἀπέδωσαν εἰς αὐτό, ἔστω καὶ δοῦλον ἀκόμη, τὴν ἑλληνικὴν τοῦ συναίσθησιν.

Ἐρχόμεθα τέλος εἰς τοὺς κοινούς ναοὺς τῶν γενεατοχιῶν ἐν οἷς, κατὰ παράδοσιν καὶ ἔξιν, ἐτέλουν τὰ θρησκευτικὰ τῶν καθήκοντα. Ἐχομεν νὰ ὀμιλήσωμεν περὶ τριῶν τάξεων ναῶν, οἵτινες ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς κοινοὶ ὑπὸ τῆς μεικτῆς ἐκεινῆς κοινωνίας α') πρῶτοι ἦσαν οἱ παλαιοὶ βυζαντιακοὶ ναοί, τοὺς ὁποίους εὗρον καὶ ἐχρησιμοποίησαν καὶ οἱ πρῶτοι ἐλθόντες Γενοᾶται ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τῶν Ἑλλήνων, β') οἱ ὄντως ὡς κοινοὶ ναοὶ χρησιμεύσαντες πάμπολλοι ἰδιωτικοὶ ἢ κτιτορικοὶ ναοί, ἄλλοι μεγάλοι καὶ ἀξιόλογοι, ἄλλοι μικροὶ ἢ παρεκκλήσια, τῶν ὁποίων πολλοὶ διατηροῦνται ἀκόμη μὲ τὸ δίκλιτον σχῆμά των, ὡς ἐκτίσθησαν ἐξυπηρετικοὶ τῶν μελῶν ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ συνήθως γένους, ἐκ τῶν μελῶν τοῦ ὁποίου ἄλλα ἠκολούθουν τὸ ἀνατολικὸν καὶ ἄλλα τὸ δυτικὸν δόγμα ἀναλόγως τῆς καταγωγῆς των, ἐν ἀγαθῇ συμπονοίᾳ. Τῶν τοιούτων ναῶν ἔχομεν ἀκόμη ἱκανοὺς, γ') δὲ οἱ ναοὶ τῶν

ὀρθοδόξων, οἱ ὁποῖοι ἐχρησιμοποιοῦντο ἐλευθέρως καὶ ἀκωλύτως ὑπὸ τῶν δυτικῶν κυρίως διὰ γάμους, ἀλλὰ καὶ βαπτίσεις οὐ μόνον ὁπότεν ὁ γάμος ἦτο μεικτός, ἀλλὰ καὶ ὁπότεν οἱ νυμφιοὶ ἦσαν καθολικοὶ ἀμφοτέροι. Ἐκφράζω δὲ τὴν γνώμην ὅτι εἰς τὴν τάξιν ταύτην δύνανται νὰ ὑπαχθῶσιν ὅλοι σχεδὸν οἱ ναοὶ τῆς πόλεως Χίου καὶ τῶν περὶ τὴν πόλιν προαστίων.

Ἡ πρώτη τάξις εἶναι ἡ τῶν καθαρῶς βυζαντινῶν παλαιῶν ναῶν ἐκ τῶν ὁποίων πλεῖστοι εὐρίσκοντο εἰς νεαμονικὰ μετόχια, ἀφιερῶματα εὐλαβῶν βυζαντινῶν οἰκῶν, ἄλλοι περιλάμπροι ἐν τε τῇ τευχισμένῃ πόλει καὶ τῇ ἀτειχίστῳ ἔντι τῶν ὁποίων ἀνῆκον, ὡς φαίνεται, εἰς ὀνομαστοὺς βυζαντινοὺς οἰκούς. Τῆς Νέας Μονῆς ἦσαν ἡ ὀνομαστὴ ἐκκλησία Ἁγίου Γεώργγιος ὁ Συκούσης καὶ ἱκανοὶ τῶν ἐν αὐτῇ τῇ πόλει λαμπρῶν ναῶν, σωζόμενοι μέχρι τοῦ 1822 ἢ ἄλλοι καὶ μέχρι τοῦ σεισοῦ τοῦ 1881 ἀκόμη, ὅπως ὁ Ἁγιος Εὐστράτιος ἀφιέρωμα τῶν Χρυσολωράδων, ἡ Ἐλεοῦσα, ἡ Ἁγία Μαρίνα τοῦ Βεσπάρχη καὶ ἐν τῷ φρουρίῳ τρεῖς ἐκκλησίαι, ὧν μία μετετρέπη εἰς τζαμί τῷ 1566, ὡς λέγει καὶ ἡ ἐπιγραφή της.

Εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἐντὸς τοῦ κάστρου, ὅστις ἦτο βυζαντινός, εὗρον εἰς τὸν ληξιαρχικὸν εἰρημένον κώδικα τῶν καθολικῶν βάπτισιν τελεσθεῖσαν τῷ 1605. Οὗτος ἀναφέρεται ἐν τῷ Χρυσοβούλλῳ τῷ Μιχ. Παλαιολόγῳ ὡς νεαμονικὸς τότε.

Δὲν δύναμαι νὰ γνωρίζω ἐὰν ἡ Κρήνα ἢ ἄλλος τις τῶν σφζομένων βυζαντινῶν ναῶν ἀνῆκον εἰς τὴν Νέαν Μονήν, διότι οὔτε ταύτης μνημονεύει τὸ Χρυσόβουλλον τοῦ Παλαιολόγου ὑπὲρ τῆς Μονῆς οὔτε τοῦ τῆς Παναγίας Σικελιάς καὶ πιστεύω ὅτι αὐταὶ αἱ ἐκκλησίαι ἦσαν ἰδιωτικαὶ ἢ μὲν τοῦ Ζυβοῦ, ὡς εἶδομεν, ἢ δὲ ἄγνωστον τίνος μεγάλου μεσαιωνικοῦ οἴκου, περιῆλθεν εἰς τὸν οἶκον τῶν Ρεκανέλλη Ἰουστινιάνη. Πάντως εἰς ὅλους τοὺς ναοὺς αὐτοὺς τῆς Νέας Μονῆς ἐν τε τῇ πόλει καὶ τῇ ὑπαίθρῳ, ἐτελοῦντο ἱεροπραξίαι καὶ ὀρθοδόξων καὶ λατίνων ἀκωλύτως καὶ ἐλευθέρως, ὡς μαρτυρεῖ ὁ ληξιαρχικὸς λατινικὸς κώδιξ. Τῷ 1636, φερ' εἰπεῖν, ἀναφέρεται γάμος τελεσθεὶς εἰς τὸν ναὸν τῆς Κρήνας τοῦ Δομνίνου Σοφφιέτι καὶ τῆς Πλουμῆς, κόρης τοῦ Ἀντωνίου Ἰουστινιάνη Ρεκανέλλη, ἀμφοτέρων δυτικῶν. Προσθέτω δ' ἐνταῦθα ὅτι ἅπαντες ἀνεξαιρέτως οἱ ἀξιόλογοι βυζαντινοὶ ναοί, εἴτε μεγάλοι εἴτε μέτροιοι, ἀποκαλοῦνται ἐν τῷ λατινικῷ κώδικι *temppla* ἢ ἐκκλησίαι (*ecclesiæ*), ἔξ οὗ ἐννοεῖ τις εἰκότως ὅτι πρόκειται περὶ τῶν βυζαντινῶν ναῶν τῶν ἐν χρήσει καὶ τότε. Τὸνομα τοῦτο δίδεται εἰς τοὺς ἑξῆς ναοὺς τῆς πόλεως Χίου: εἰς τὸν Ταξιάρχην τῶν Καμπάνα, εἰς τὸν Ἁγιον Εὐστράτιον τῶν Χρυσολωράδων, εἰς τὸν Ἁγιον Βασίλειον Πετροκοκκίαν, εἰς τὸν Σωτῆρα Χριστὸν τῆς Παροικιᾶς ὅπως καὶ εἰς τὸν τοῦ Παλιοκάστρου, εἰς τὸν Ἁγιον Νικόλαον Βασιλικάρην, Ἁγίους Ἀποστόλους, Ἁγίους Ἀναργύρους, ὡς καὶ τινες ἰδιωτικούς. Πρέπει νὰ ἀναφέρωμεν ὅτι καὶ πλεῖστοι τῶν ἰδιωτῶν διετήρουν ἀκόμη τοὺς παλαιοὺς ναοὺς των,

ἀλλὰ δὲν γνωρίζω ἐὰν οὗτοι ὄντως εἶχον δύο κλίτη ὅπως εἶχον ἄλλοι ναοί, δὲν πιστεύω ὅμως νὰ ἔγινε τοῦτο διὰ τοὺς παλαιούς ναούς, ἀλλὰ μόνον εἰς τοὺς εἰδικῶς ὡς κοινούς οἰκοδομηθέντας, οἱ ὁποῖοι ἀνήκουν εἰς τὴν β' τάξιν τῶν μεικτῶνναῶν, εἰς ἣν ἐρχόμεθα.

Κοινοὶ ναοὶ ὑπῆρχον ἐπιτήδες κτισμένοι καὶ ἐντὸς τῆς πόλεως, ἀλλ' ἰδίως εἰς τὰ ἄλλοτε ὄραϊότατα κτήματα τῶν Γενεατοχίων Οὗτοι εἶναι δίκλιτοι μὲ μὲ τὸ δεξιὸν κλίτος πάντοτε ἀνήκον εἰς τοὺς ἀνατολικούς καὶ τὸ ἀριστερὸν ἄλλοτε εἰς τοὺς δυτικούς. Αἱ ἐκκλησίαι αὐταὶ ὀκοδομῶντο ἀκριβῶς διὰ νὰ ἐξυπηρετήσωσιν οὐ μόνον τοὺς ἰδιοκτῆτας, ὧν ἄλλοι ἦσαν τοῦ ἐνὸς καὶ ἄλλοι τοῦ ἄλλου δόγματος, ἀλλὰ καὶ τοὺς περιοίκους ἀγρότας καὶ ὑπηρέτας τῆς οἰκογενείας, διότι καὶ ἐκ τῶν ἀγροτῶν καὶ ὑπηρετῶν ἦσαν κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας πολλοὶ κυκλαδίται καθολικοὶ Τήνιοι, Συριανοὶ, Νάξιοι, ὅπως σαφῶς φαίνεται ἀπὸ τὰ ἐπώνυμά των ἐν τῷ ρηθέντι ληξιαρχικῷ κώδικι, ἐνθα ἀναγράφεται καὶ ὁ τόπος καταγωγῆς των. Ἀνὴρ δὲ εἰς μίαν μόνην ἢ δύο ἀλλὰ καὶ εἰς περισσοτέρας συνήθως συγγενικάς οἰκογενείας, αἵτινες μετείχον ὡς ἀδελφοὶ καὶ μέτοχοι τοῦ ναοῦ κατ' ἔθος πολὺ παλαιὸν καὶ σήμερον ἔτι ὄν ἐν ἰσχύϊ ἐνίστε. Τὴν μορφὴν ταύτην ἔχουσιν οἱ πλεῖστοι τῶν σφζομένων ἀκόμη, ἀλλ' οὐχὶ πλέον κοινῶν ναῶν, ἀπὸ τῆς καταστροφῆς τοῦ 1822 καὶ ἐντεῦθεν, διότι ἤδη, μετὰ τὰ βενετικά, τὴν ἐπ' ὀλίγους μῆνας δηλαδὴ κατέληψιν τῆς πόλεως τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Βενετῶν, ἔνεκα τῆς πράγματι ματαιοδόξου πρὸς τοὺς ἐνοπίους συμπεριφορᾶς των, προεκλήθη ἔκδηλος χωρισμὸς τῶν δύο στοιχείων, ὁ ὁποῖος χωρισμὸς ἐνετάθη καταφύρωσ κατὰ τὰς μαύρας ἡμέρας τοῦ 1822, καθ' ἃς δὲν συμπεριφέρθησαν καλῶς οἱ καθολικοὶ πρὸς τοὺς ἀτυχεῖς Ἑλληνας, πλὴν τῶν Καπουκίνων, Γάλλων ὄντων, καὶ τοῦ ἡρωϊκοῦ προξένου τῆς Γαλλίας Καρόλου Ντιζόν, οἱ ὁποῖοι ἔσωσαν πολὺν κόσμον. Ἀλλὰ καὶ ἀμέσως μετὰ τὰ βενετικά γεγονότα τοῦ 1695 ἀνταπέδωκαν καὶ οἱ ἰδιοὶ μας τὰ ἴσα καταλαβόντες σχεδὸν ἅπαντας τοὺς κοινούς ναούς. Εἰς τοὺς καθολικοὺς ἀπέμειναν πέντε ἐν ὄλῳ, τοὺς ὁποίους σουλτανικὸν φερμάνιον ἐπέτρεψε νὰ ἔχῃσι καὶ αὐτοὺς ἔχουσιν ἀκόμη, δύο ἐντὸς τῆς πόλεως δύο εἰς τὸν Κάμπον, καὶ ἓνα εἰς τὰ Σκλαβιά. Καὶ ἄλιν ὅμως ἠδύναντο νὰ κάμνωσι χρῆσιν τῶν ἡμετέρων ναῶν οἱ καθολικοὶ, διότι, ὅπως εἶπον καὶ προηγουμένως, ἦσαν συγγενεῖς συχνὰ πρὸς τοὺς ἰδικούς μας. Τύση καλὴ θέλησις καὶ κοινωνικὴ ἀνωτερότης ἐν τῇ ρηθείσῃ μεικτῇ κοινωνίᾳ ἴσως δὲν εἶχε σημειωθῆ εἰς ἄλλην περιοχὴν ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἐκτός, ἴσως, ἐν τῇ Ἑπτανήσῳ. Εἰς τινὰς ὄντως νήσους τῶν Κυκλάδων παρατηρεῖται τι ἀνάλογον, ὄχι ὅμως τὸ ἴδιον. Ὅσοι ἐκ τῶν δίκλιτων ναῶν σφζονται ἐν Χίῳ, καὶ σφζονται ἱκανοί, ἀνήκουσιν εἰς αὐτὴν τὴν μορφὴν τῶν ἄλλοτε κοινῶν ναῶν. Ὅ,τι δὲ ἐγένοντο πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν δύο στοιχείων φαίνεται σαφῶς εἰς τὰ ἡρειπωμένα κἀστρα τοῦ Ἀναβάτου καὶ τῶν Ἀρμολείων, ἐνθα, τὰ ἑρείπια τῶν ἐκεῖ ναῶν τὰ εὐρισκό-

μενα ἐπὶ τῶν παλαιῶν δεξαμενῶν, ποὺ εἶχον κτισθῆ συγχρόνως μὲ τὸ Κάστρον ἀπὸ τοὺς Γενοάτας. Ἐν μάλιστα, τὸ τῶν Ἀρμολείων, φέρει καὶ τὸν θυρεὸν καὶ ἐπιγραφὴν μνημονεύουσαν τοῦ κτίστου καὶ τοῦ ἔτους τῆς ἀνεγέρσεως. Καὶ ἐκεῖ οἱ ναοί, μεγάλοι καὶ εὐρύχωροι, εἶναι δίκλιτοι μὲ τὸ δεξιὸν διπλάσιον σχεδὸν τοῦ ἀριστεροῦ.

Καθ' ὅσον γνωρίζω, εἰς τὴν Νάξον ὑπῆρχε μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 17ου αἰῶνος μία κοινὴ ἐκκλησία ἐντὸς τοῦ φρουρίου ἀνήκουσα εἰς Ἑλληνας, κλητορικὴ, τὴν ὁποίαν παρεχώρησεν ὁ ἰδιοκτῆτης εἰς τοὺς Καπουκίνους νὰ λειτουργῶσιν εἰς χωριστὸν βωμὸν. Εἰς τὴν Ἄνδρον ἀναφέρονται δύο τρεῖς ἐκκλησίαι παλαιαὶ μὲ δύο κλίτη, ὧν ἡ μία ἐστέγαζε καὶ τοὺς Ἰησοῦτας, ἡ δὲ ἄλλη τοὺς Καπουκίνους, ἀλλὰ ταῦτα ἔληξαν μὲ τὴν ἀποχώρησιν τῶν Βενετῶν. Ἐκεῖνο ὅπερ εἶναι βέβαιον εἶναι ὅτι, οἱ Βενετοὶ ἀπ' ἀρχῆς, ὡς ἦλθον εἰς τὰς νήσους, ἠξίωσαν νὰ ἰδρῶσιν βωμὸν ἴδιον πρὸς ἱερουργίαν ἐν αὐτῷ τῷ περικαλλεῖ καὶ παλαιοτάτῳ ναῷ τῆς Παναγίας τῆς Καταπολιανῆς, προσεπάθησαν δὲ ὀλίγον κατ' ὀλίγον καὶ νὰ λάβωσι συγκυριαρχίαν ἐν τῷ ρηθέντι ναῷ. Γεγονὸς εἶναι ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 1783 ὑφίστατο ἀκόμη, κατ' ἀρχαίον καὶ πεπαλαιωμένον δικαίωμα, ἐν ἱερὸν βῆμα ἐν τῷ ρηθέντι ναῷ εἰς ὄνομα τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου τῆς Παδοῦσης, ἔνθα ἀκωλύτως ἐτελοῦντο πᾶσαι αἱ ἐνοριακαὶ ἀκολουθίαι, ἄνευ ἐμποδίων ἀπὸ μέρους τῶν Ἑλλήνων. Ὁμοίως δὲ καὶ ἐν Ναούσῃ Πάρου, μὴ ὑπάρχοντος ναοῦ, ἐτέλουν οἱ καθολικοὶ τὴν ἱερὰν ἀκολουθίαν εἴτε εἰς ναοὺς ἑλληνικοὺς εἴτε καὶ ἐν ἰδιωτικῷ οἴκῳ.

Παρ' ἡμῖν τὰ κοινωνικὰ μας πράγματα ἐξέκλιναν πῶς τοῦ κυκλαδικοῦ κύκλου, ὡς νομίζω, διὰ τρεῖς λόγους α') διὰ τὴν διαφορὰν τοῦ γενοατικοῦ συστήματος καὶ κοινωνικοῦ βίου ἀπὸ τοῦ τῶν βενετῶν, β') διὰ τὴν σχετικὴν ἀνεξίτητοσκέαν τῶν κατοίκων τῆς Χίου καὶ γ') διὰ τὴν γειννίασιν τῆς ἐγγύτατα Ἀνατολῆς, ἡ ὁποία πάντοτε παρεῖχε πράγματα καὶ εἰς τοὺς κατοίκους καὶ εἰς τοὺς ἄρχοντας τῆς Χίου, οἱ ὅποιοι ἐφρόντιζον νὰ εἶναι διὰ τοῦτο εἰς καλὰς σχέσεις. Ταῦτα πάντα ἐλέχθησαν, ἵνα δώσωμεν εἰκόνα τῆς μεικτῆς κοινωνικῆς ζωῆς καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας, ἡ ὁποία τότε, ὅτ' ἐμειώθη, ἢ καὶ βαθμηδὸν ἐξέλιπεν, ἡ δύναμις τοῦ ἐτέρου τῶν στοιχείων, πάλιν διειρηθήθη, ἐξασθενήσασα οὐσιαστικῶς συνετεία τῶν πολεμικῶν γεγονότων τῷ 1695 καὶ 1822. Ἐκτοτε δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ κοινῶν ναῶν.

Ἐρχόμεθα τέλος εἰς τὴν τρίτην τάξιν τῶν κοινῶν ναῶν, ἡ ὁποία εἶναι καὶ αὐτὴ ἔκδηλος ὄχι μόνον μέχρι τοῦ 1695, ἔτους τῶν Βενετικῶν γεγονότων, ἀλλὰ καὶ πέραν καὶ μέχρι τοῦ 1730 ἀσφαλῶς. Τὴν τρίτην τάξιν τῶν ναῶν τούτων ἀποτελοῦσιν ἀσφαλῶς ὅλοι οἱ ναοὶ τῶν ὀρθοδόξων ἐν τε τῇ πόλει καὶ τῇ ὑπαίθρῳ, ἐν τοῖς ὁποίοις, ὡς ἐλέχθη, ἐτελοῦντο γάμοι καὶ βαπτίσεις καθολικῶν ἐλευθέρως, ὄχι μόνον ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ ὀρθοδόξου καὶ καθολικοῦ νυμφίων ἀλλὰ καὶ ἐὰν μόνον καὶ περὶ δύο καθολικῶν. Τοῦτο, ὡς ἐγὼ πιστεύω, ἦτο συνέχεια παλαιᾶς συνηθείας, ἣτις ἐκράτησε καὶ ἐπὶ τουρκοκρα-

τίας κυρίως εἰς τὰς συνοικίας, ἔνθα δὲν ὑπῆρχε ναὸς καθολικῶν. Εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ τοῦρκοι, μισοῦντες περισσότερον τοὺς καθολικούς, ὡς προστατευομένους ὑπὸ τῆς Δύσεως, ἠνώχλουν αὐτούς, ὡσάκις οὗτοι διήρχοντο ἐν πομπῇ τὰς ὁδοὺς. Ὁ ληξιαρχικός των κῶδιξ ἀναφέρει γάμους καὶ βαπτίσεις γενομένας εἰς ὅλους ἀνεξαιρέτως τοὺς ἡμετέρους ναοὺς τῆς πόλεως καὶ διὰ τοῦτο κρίνω περιττὸν νὰ ἀναφέρω ὅλους, διότι ἦσαν πάρα πολλοί.

Εἰς τὴν πρώτην τάξιν τῶν κοινῶν ναῶν, τὴν ὁποίαν ἀπῆρτιζον οἱ παλαιοὶ βυζαντιακοί, οὓς εὔρον οἱ γενοῦνται καταλαβόντες τὴν Χίον καὶ ὧν ἐποιήσαντο καὶ αὐτοὶ χρῆσιν κατὰ καὶ μετὰ τὴν γενοατοκρατίαν, ἀναφέρω ὅτι ἀσφαλῶς θ' ἀνήκον ἅπαντες ἐκεῖνοι οἱ ναοὶ ὡς καὶ οἱ ναοὶ τῶν μετοχιῶν, οἱ τοῦ Λαφνῶνος ἄλλοτε, καὶ τῶν Καμποχωριῶν. Ἐκ τῶν κοινῶν ναῶν τῶν οἰκογενειακῶν ἢ κτιτορικῶν, οἵτινες ἀνήκουν εἰς τὴν β' τάξιν σφύζονται σήμερον δίκλιτοι, μὲ μικρότερον πάντοτε τὸ ἀριστερὸν κλίτος. Ἐνὸς τῶν ναῶν τούτων βλέπει τις τὴν εἰκόνα, αὐτὸν δὲ τὸν τύπον ἔχουσι ὅλοι οἱ δίκλιτοι ναοὶ τῶν γενεατοχιῶν κατὰ συνήθειαν πολὺ παλαιὰν συνεχισθεῖσαν καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας.

Ἐξ αὐτῶν τῶν ναῶν ἀναφέρω τὸν Ἅγιον Γεώργιον τῶν Κορέσηδων Σταφυλάδων, ἀφ' ὧν καὶ ὁ ναὸς Ἁγ. Γ. Σταφυλᾶς λέγεται, τὸν Ἅγιον Κωνταντῖνον τοῦ Χατζῆ Λουκά Σγούτα, τὸν Ταξιάρχην τῶν Σκαναβήδων, τὸν Ἅγιον Θεοδόσιον εἰς Σπηλάδια, τῶν Σκυλίτηδων, τὸν Ἁγ. Γεώργιον τὸν Κητοκτόνον τῶν Ἰουσιτιάνη, τὴν Γλυκειὰν Παναγίαν, ἣτις φέρει καὶ τὸν θυρεὸν τῶν Ἰουσιτιάνη ἐπὶ τῆς θύρας τοῦ ἀριστεροῦ κλίτους, ἧς εἰκόνα παραθέτομεν, τὴν Ἁγίαν Αἰκατερίνην εἰς τοὺς Νερομύλους, τὴν Παναγίαν τὴν Κανδηλούσαιαν, τὴν Εὐρετὴν σήμερον λεγομένην καὶ πάλαι τῶν Μανσόνη καὶ πλείστας ἄλλας. Δέον νὰ προσθῆσω ὅτι καὶ ἀμπλειστοὶ μονόκλιτοι ναοὶ ἐχρησίμευον ὡς κοινοί, ἀλλ' αὐτοὶ ἐλειτουροῦντο χωριστὰ κατὰ Σάββατον ὑπὸ τῶν Λατίνων καὶ κατὰ Κυριακὴν ὑπὸ τῶν Ὀρθοδόξων, ὅπως ἀναφέρει καὶ ὁ ἐρευνησας τὰ τῶν καθολικῶν ναῶν τῆς Ἀνατολῆς σεβ. Χόφμαν εἰς τὸ περὶ Χίου τμῆμα τοῦ ἔργου του περὶ «τῶν Καθολικῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ἑλλάδος», ὅπου λέγεται, ὅτι κατὰ τὴν μεταβενετικὴν περίοδον, εἶχον μεγάλην ἔνδειαν ναῶν οἱ καθολικοί.

Μονοκλίτους κοινοὺς ναοὺς ἀναφέρω τὸν Ἅγιον Κωνστ. τοῦ Χατζῆ Λουκά Σγούτα, τὴν Παναγίαν Τρουλλωτὴν παλαιοτάτην βυζαντινὴν ἐκκλησίαν μνημονευομένην διὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ θόλου της ἐκ σεισμοῦ τῷ 1388, ἣτις ἦτο σχήματος σταυροῦ καὶ ἐλειτουροεῖτο ἐναλλάξ, τὴν Καινούργιαν Παναγίαν περιελθοῦσαν εἰς τοὺς ἡμετέρους μετὰ τὰ βενετικά, ἣ ὁποία νομίζω ὅτι ἦτο ἡ Santa Maria Nuova, ὅπως λέγεται εἰς τὸν λατινικὸν κώδικα, ἡ Παναγία τοῦ Κάμπου πολὺ παλαιὰ ἄλλοτε ἐκκλησία μὲ τοίχους παχεῖς καὶ τόξα, ἡ σήμερον καλουμένη ἑλληνιστὶ Παναγία ἢ Σοριώτισσα, ἡ Ἁγία Ἐπακοὴ παλαιοτάτη ἐκκλησία βυζαντινὴ, μεγάλη, μὲ παλαιὰς τοιχο-

γραφίας εἰς τὸ Λεπροκομεῖον, καταστραφεῖσα ὑπὸ πυρκαϊᾶς τὸ 1822 καὶ ὑπὸ τοῦ σεισμοῦ τῷ 1881 εἰς ἣν ὑπῆρχον ἕκ παλαιοῦ δύο βωμοί, ἡ Παναγία ἡ Γλυκεῖα ἀπὸ τῶν κτιόρων τῆς Γλυκῶν ἢ Dolci ὅπως ἐλέγετο εἰς κλάδος τῶν Γενοατῶν Rapallo, ὁ Ἅγιος Γεώργιος ὁ Πεξόστρατος εἰς τὸ Βαρθάσι καὶ ὁ Καταδότης εἰς τὴν Λίμνην, μονόκλιτοι τοξωτοὶ καὶ οἱ δύο. Ὁμοίως δὲ ὁ περιφημος διὰ τὸν πλοῦτόν του ναὸς τοῦ ἁγίου Ἀντωνίου τῶν Ἰησοῦ-τῶν εἶχε καὶ αὐτὸς δύο κλίτη, ὁ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Καπνοφούμη, ὁ Ἅγιος Ἀνδρέας εἰς τὸν Ἀπατσιανόν, ὁ Σωτῆρ τῶν Λιβαδιῶν, ἡ Παναγία ἡ Εὐρετή, ἡ Ἁγία Ἄννα τῶν Καρυῶν, εἰς κτήμα τῶν Πατέρων ἡ Κορο-

Ὁ δίκλιτος ναὸς Παναγίας τῆς Γλυκειᾶς εὐρισκόμενος ἐντὸς κτήματος εἰς Τάλλαρος, ἐγγὺς τῆς πόλεως Χίου.

νάτα τῶν Δαμαλάδων, ὁ Ἅγιος Βλάσιος, ὁ Ἅγιος Ἐλισαῖος, ὁ Ἅγιος Θεόδωρος τῶν Σοφιανῶν, ὁ Ἅγιος Ἰωάννης τῆς θαλάσσης καὶ ἄλλοι.

Ἐρχόμεθα τέλος εἰς τὴν τρίτην τάξιν τῶν κοινῶν ναῶν δηλαδὴ τῶν ἑλληνικῶν, οὓς ἐρησιμοποιοῦν οἱ δυτικοὶ κατ' ἔθος. Εἶναι οὗτοι ἀπειροὶ, ἀναφερόμενοι εἰς τὰς ληξιαρχικὰς πράξεις γάμων ἢ βαπτίσεων. Ἀναφέρουσα τούτους τοὺς ναοὺς, προσθέτω ὅτι οὐδεὶς ἐξ αὐτῶν ἦτο τῶν καθολικῶν ἀλλὰ σαφῶς τῶν ὀρθοδόξων. Ἐκ τούτων ἀναφέρονται ὡς παλαιοί, ἐννοεῖται βυζαντινοί, ἀξιολογώτατοι ναοί, ὁ τοῦ Ἁγίου Φωτίου, οἱ τῶν Ἁγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ, τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ, τῆς Παναγίας τῆς Χρυσοχειριᾶς, τῆς Ἁγίας Κυριακῆς, τῆς Ἁγίας Ματρώνης, τοῦ Ἁγίου Εὐστρατίου,

τῆς Ἁγίας Εὐφημίας, τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου, τῶν Ἁγίων Θεοδώρων. Οἱ ναοὶ οὗτοι ὀνομάζονται ὑπὸ τῶν καθολικῶν *ecclesiae Græcorum*, ἐνῶ οἱ ἰδικαὶ τῶν καλοῦνται *chiese*. Εἰς ὅλους ἀνεξαιρέτως ἐτελοῦντο μυστήρια τῶν δυτικῶν, ἀλλὰ δὲν εἶναι εὐκόλον οὔτε χρήσιμον νὰ μνημονεύσω αὐτῶν. Ὁ καλὸς Χῖος καὶ εὐγενὴς Ἰουστινιάνης Ἀββᾶς Μιχαήλ, ἐξόριστος πλέον εἰς τὴν Ἰταλίαν, γράφει κατὰ τὸ 1850 εἰς σελ. 158 τοῦ ἔργου του *Scio Sacra* : «Χωρὶς ἀντίρρησην, λέγει ἐτελοῦντο ἱεροτελεστία, καὶ αἱ ἐπισκοπικαὶ ἀκόμα τοῦ δυτικοῦ δόγματος εἰς τὰς ἑλληνικὰς ἐκκλησίας, διὰ τὸ ὅποιον αὐτὸ ἰδιαιτέρον στοιχεῖον ἔχομεν καὶ τὴν ὥραϊαν περιγραφὴν τοῦ Λέοντος Ἀλλατίου καθ' ἣν ὁ ἴδιος παρέστη εἰς λειτουργίαν τελεσθεῖσαν ὑπὸ τοῦ τότε καθολικοῦ ἐπισκόπου ἐντὸς τοῦ καθολικοῦ τῆς Νέας Μονῆς».

Οὕτω, συνεχίζονται ἐν τῷ κώδικι γάμοι, μικτοὶ ἢ μόνον Λατίνων εἰς τὴν Παναγίαν Τουρλωτὴν π.χ. τῆς *Carenzia* ἐκ τοῦ μεγάλου γένους τῶν *Paterio* μετὰ τοῦ βεβαίως Ἑλληνοσ καὶ ὀρθόδοξου *Χρυσολωρᾶ*, εἰς τὸν Ἅγιον Βασίλειον τοῦ Δούκα Πετροκοκκίνου δύο καθολικῶν τοῦ *Paride Guistiniaui* υἱοῦ Νικ. υἱοῦ Ἰωάννου καὶ τῆς Ἀγγέλας *Doria Marini*. Εἰς τὸν Ἅγιον Γεώργιον Καταδότῃν τοῦ Ἰσπανοῦ *Gaspar Torre* καὶ τῆς Πολυξένης κόρης Στρατῆ Ψιακῆ ὀρθοδόξου. Εἰς τὸ *templum* τῆς Παναγίας Χρυσοχειᾶς, λαμπροῦ παλαιοῦ ναοῦ, γάμος τοῦ *Bened. Dandolo* καὶ τῆς *Argentina Giustiniani* τοῦ ποτε Μάρκου. Εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Εὐστρατίου παλαιοῦ τῆς Βλατταριᾶς, γάμος τοῦ Ἀντωνίου *Recc. Giustiniani* καὶ τῆς Ἀγγέλας Λαμπίνου. Εἰς Χριστὸν Ζωοδότῃν Παλαιοκαστρου γάμος τοῦ *Michele Misuri* καὶ Μαρίας Παντ. *Canpi Giustiniani*.

Ἐξ ὅλης αὐτῆς τῆς ἐξετάσεως τόσον σοβαροῦ θέματος, ἐκεῖνο ὅπερ σαφῶς φαίνεται, εἶναι, ὅτι εἰς τὴν Χίον ἤρχισεν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ἰγ' αἰῶνος, συνεχισθεῖσα μέχρι τοῦ ιη', μορφὴ κοινωνίας γενοατοχιακῆς ἢ γενοατοβυζαντιακῆς, ἐκ τῶν ἀξιολογωτέρων ἃς ἔχομεν νὰ ἐπιδείξωμεν, ἥτις ἐπέδρασεν σπουδαίως ἐπὶ τῆς κοινωνικῆς ἐξελίξεως τοῦ τόπου, τὴν ὁποίαν οἱ κατόπιν καταλαβόντες τὴν Χίον Γανοῦται ὑπερχειώθησαν ἐκ τῶν πραγμάτων καὶ τοῦ καλῶς ἐννοουμένου συμφέροντος αὐτῶν τῶν ἰδίων, νὰ σεβασθῶσι καὶ νὰ προσεγγίσωσι. Φαίνεται, καὶ ἀπὸ τὴν μεγάλην κοινωνικὴν ἀπ' ἀρχῆς ἔνωσιν τῶν δύο στοιχείων καὶ ἀπὸ τὴν δογματικὴν ἐλευθερίαν ἢ ἀμοιβαίαν ἀνοχήν, καὶ ἀπὸ ὅλον τὸ κοινωνικὸν χρῶμα τὸ ὅποιον ἐδόθη κυρίως ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς εὐγενεῖς τῆς νήσου, ἀπὸ τὴν γλῶσσαν, ἥτις ἐπεβλήθη καὶ εἰς τοὺς ξένους, εἰς τὸν καθημερινὸν βίον τῶν γενοατῶν, ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ καὶ οὐχὶ ἰταλικά παρωνύμια ἃ ἔφερον οἱ οἰκοὶ των καὶ μὲ τὰ ὅποια γράφονται συνεχῶς εἰς τὸν κώδικα καὶ ἀπὸ τὴν πληθῆραν τῶν βαπτιστικῶν γηνησῶν βυζαντινῶν ὀνομάτων, ἅτινα οὐ μόνον αἱ γυναῖκες τῶν Ἰουστινιανῶν ἔφερον (Δούκαινα Κομνηνή, Ἀσάνα, Κουζηνῆ Παλογοῦ κλπ.), συχὰ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ

πολλὰ ἀνδρῶν ὀνόματα καὶ ἐπὶ πᾶσιν ἀπὸ τὴν κοινότητα τὴν τόσον γνησίως χριστιανικὴν τῶν ναῶν, ὅτι ἔγινεν ἡ προσέγγις αὕτη ἡ ἀγαστή, τὴν ὁποίαν ἔστερέωσεν ἀπὸ τοῦ 15^{ου} αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν ἡ κλασσικὴ μόρφωσις, τὴν ὁποίαν ἐζήτησαν καὶ εὔρον οἱ Ἕλληνες τῆς Χίου εἰς τὰ ἰταλικά πανεπιστήμια. Ἀλλὰ πολὺ πρὶν ἀπ' αὐτὸ ὁ Ἰωάννης Λόγγος Ἰουστινιάνης ὁ ἡρωϊκὸς κοντοτιέρος τόσων ἀγῶνων ἐν Ἰταλίᾳ, ὅστις μετέφρασε δοκίμως εἰς τὴν λατινικὴν τὸ στρατηγικὸν τοῦ Πολυαίνου, ὁμιλῶν πρὸ τῆς ἐκκινήσεως τοῦ μικτοῦ σώματος, τὸ ὁποῖον ἠτοίμασε καὶ ἐγύμνασεν ἐν Χίῳ κατὰ τὸν χειμῶνα τοῦ 1452 - 1453 τοῦ προωρισμένου διὰ τὴν ἄμυναν τῆς Πόλεως ἀποτεϊνόμενος πρὸς τοὺς ἄνδρας αὐτοῦ, τοὺς ὠνόμασε γενεατοχίους στρατιώτας (tanto Genoati che Scioti), ὑπομιμήσκων εἰς αὐτοὺς τὴν δόξαν τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος, «ἦν οὐδεὶς ὑπερέβαλεν ἐν τῷ κόσμῳ». Ὁ Ἄνδρεόλος Ἰουστινιάνης φκοδόμησεν εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ Αἴπους καὶ παρὰ τὴν Δασκαλόπετραν «Σχολὴν Ὀμήρου», ἔνθα ἐδιδάσκοντο τὰ Ὀμηρικὰ Ἐπη. Μεγαλοπρεπὲς βλάστημα τῆς μεικτῆς αὐτῆς κοινωνίας ὁ Λέων Ἀλλάτιος, ὅστις ἦτο ἐκ μητρὸς καθολικῆς καὶ πατρὸς Βυζαντινοῦ, ἀφῆκε κληροδότημα διὰ τὴν μόρφωσιν τῶν νέων Χίων, ἀνεξαορτήτως δόγματος, ἐν Ρώμῃ, τὴν δὲ βιβλιοθήκην του ὅλην κατέλιπεν εἰς τὴν ὀρθόδοξον ἐκκλησίαν τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων τῆς Συνοικίας Ἐγκρημοῦ, πλησίον τῆς ὁποίας ἦτο ἡ οἰκία του.

Οὕτως οἱ ἔμποροι καὶ ἐφοπλισταὶ κατακτηταὶ οἵτινες ἦλθον εἰς τὴν Χίον μὲ τὸν Σίμωνα Βινιόζον τῷ 1346 ἀπέβαλον κατὰ μέγα μέρος τὸν οἰκεῖον πολιτισμὸν καὶ τὰς ἔξεις, ταυτίσαντες τὸν ἐν τῇ νήσῳ ταύτῃ βίον αὐτῶν πρὸς τὸν πολιτισμὸν καὶ τὰς ἔξεις τῶν ἀπογόνων τῶν μεγιστάνων ἐκείνων, οἵτινες εἶχον συγκεντρωθῆ περὶ τὴν αὐλὴν τῆς Νικαίας. Ἐτι δὲ μᾶλλον εἰς τὴν ἁρμονίαν ταύτην συνετέλεσεν ἡ ἰσχυρὰ ἀριθμητικῶς καὶ κοινωνικῶς ὑπεροχὴ τῶν Βυζαντινῶν καὶ τὰ πολλὰ κτήματα, ἅτινα εἶχον οὗτοι καὶ οἱ πύργοι των καὶ τὰ κτιορικὰ μονύδριά των καὶ αἱ προνομίαι, ἃς ἐφ' ὅσον ὑπῆρχεν ἡ ἡμετέρα βασιλεία ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐσέβοντο καὶ ἐτίμων οἱ Γενοᾶται. Ὅτε δὲ κατέρρευσεν ἡ δύναμις ἐκείνη, εἶχον ἤδη δημιουργηθῆ αἱ προϋποθέσεις τοῦ στενοῦ δεσμοῦ τῶν Ἰουστινιανῶν καὶ τῶν Γατελούζων πρὸς τοὺς Παλαιολόγους καὶ προσωπικῶς πρὸς τὸν τελευταῖον Κωνσταντῖνον, χάριν τῆς φιλίας τοῦ ὁποίου καὶ ἐπολέμησαν ἐκ τοῦ ἔμφανους κατὰ τῶν Τούρκων.

Ὅταν ἡ πτώσις τῆς Πόλεως προεκάλεσε τὴν ἀθρόαν φυγὴν τῶν Χριστιανῶν ἐκεῖθεν, ὅλοι ἐφέροντο ὡς διὰ μαγνήτου πρὸς τῆς Χίου τὴν φίλην γῆν, ἔνθα κατέφυγον χιλιάδες προσφύγων, κυρίως δὲ οἱ εὐγενεῖς, ἐκεῖθεν διασωθέντες εἰς Ἰταλίαν καὶ εἰς ἄλλα μέρη. Τὴν συμπεριφορὰν τῶν Ἰουστινιανῶν κατὰ τὰς ἡμέρας ἐκείνας πρὸς τοὺς Βυζαντινοὺς φυγάδας, εἶδον διὰ μακρῶν ἐπιθιθέμενη εἰς τὴν ἐπίσημον ἀλληλογραφίαν Γενοῦσης καὶ Χίου εἰς τὸ Γενοατικὸν Ἀρχεῖον. Ἦτο δὲ τόση ἡ σύμπνοια μεταξὺ τῶν δύο στοι-

χείων ἐν τῇ νήσῳ, ὥστε διειρηθήη καὶ κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν καὶ μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ἡ' αἰῶνος. Ἡ ἀνεξιθρησκεία, οἱ κοινοὶ ναοί, ἡ ἔλλειψις φανατισμοῦ, ὀφειλόμενα ἀσφαλῶς εἰς πραγματικὴν καὶ παλαιὰν κοινωνικὴν συμβίωσιν καὶ ἀνωτέραν μόρφωσιν, εἶχον τὴν ρίζαν των εἰς τοὺς φωτισμένους ἐκείνους ἀνθρώπους, οὓς διέπλασεν ἄλλοτε τὸ Βυζάντιον καὶ οὔτινες ἐπανήνθισαν καὶ ἐκαρποφόρησαν βραδύτερον εἰς τὴν Χίον καὶ μέχρι τῆς τουρκοκρατίας.

ΑΙΜ. Κ. ΣΑΡΟΥ